

Олеся НАХЛІК

Львівський національний університет
імені Івана Франка

УКРАЇНСЬКА ПЕРЦЕПЦІЯ ТА РЕЦЕПЦІЯ ПРОЗИ ЧЕСЛАВА МІЛОША

Статтю присвячено аналізу перцепції та рецепції прози Ч. Мілоша в Україні протягом перших років демократичних перебудов і на сучасному етапі. Головну увагу зосереджено передусім на вивченні перекладів та науково-публіцистичного дискурсу, які в сукупності дають змогу цілісно висвітлити специфіку засвоєння та осмислення творчості польського мислителя і письменника українським читачем. Завдяки дослідженню вказаної проблематики на діахронному зрізі виявлено зміни та тенденції у сприйнятті та освоєнні в Україні творчості Ч. Мілоша в різний історичний час.

Ключові слова: перцепція, рецепція, переклад, читач, інтерпретація, дискурс, анти тоталітаризм.

The present article analyzes the perception and reception of Cz. Miłosza creative prose in Ukraine during the first years of the democratic changes and at the present stage. The author focuses his attention on the study of two main mediums of this reception – translations and scientific and journalistic discourse, which together provide an opportunity to highlight the specific of learning and understanding of Polish thinker and writer creative works by Ukrainian reader. Through the study of this problems on diachronic scale the changes and trends in the Ukrainian reception process of Cz. Miłosz creativity at different historical times have been detected.

Key words: perception, reception, translation, reader, interpretation, discourse, antitotalitarianism.

Artykuł został poświęcony analizie recepcji prozy Cz. Miłosza na Ukrainie w pierwszych latach zmian demokratycznych oraz na etapie współczesnym. Uwaga została skupiona przede wszystkim na zbadaniu przekładów i dyskursu naukowo-publicystycznego, które w sumie dają możliwość pokazania specyfiki przyswajania twórczości polskiego myśliciela i pisarza przez odbiorcę ukraińskiego. W rezultacie przeprowadzonej analizy wspomnianej problematyki na płaszczyźnie diachronicznej zostały naświetlone zmiany i tendencje w przebiegu ukraińskiej recepcji twórczości Cz. Miłosza w różnym czasie historycznym.

Słowa kluczowe: odbiór, recepcja, przekład, czytelnik, interpretacja, dyskurs, antytotalitaryzm.

Я схвалював,
незважаючи на всю його жорстокість,
мій час і не хотів би жити в жодному іншому
Ч. Мілош

Одним з завдань, які стоять перед новим поколінням українських полоністів, є осмислення не лише найновіших явищ польської літератури в українському контексті, а й заповнення тих «прогалин» утворенні української

версії історії польської літератури, що виникли внаслідок тривалого радянського цензурування як перекладів, так і всього масиву літературно-критичних праць. Унаслідок саме такого замовчування, українці впродовж кільканадцяти років були позбавлені можливості читати прозу Чеслава Мілоша – одного з найблисучіших мислителів ХХ ст., письменника, чий особистий життєвий досвід тісно пов'язаний з історичним досвідом поляків та українців. На жаль, попри суттєве пожвавлення в царині вивчення творчості невідомих до початку 90-х років польських письменників, проблема їх української перцепції та рецепції й досі залишається невивченою. А тому перед дослідником цього питання, зважаючи на відсутність бібліографічних покажчиків, стоїть передовсім завдання збору всього комплексу матеріалів, які висвітлюють українське прочитання творчості Ч. Мілоша, задля їх дальшого наукового аналізу. Пропонована розвідка стосується специфіки української перцепції та рецепції прозової спадщини Ч. Мілоша шляхом перекладів та інтерпретації.

Творчість Ч. Мілоша стала відомою українському читачеві лише після здобуття незалежності 1991 року. За часів існування «соціалістичного табору» емігрант, який «зрадив» свій народ «утечею на захід», був приречений на видавниче мовчання. Навіть Нобелівська премія з літератури 1980 року не змінила цієї ситуації. Прозу Ч. Мілоша не перекладали українською чи російською, у жодній з тогочасних радянських антологій польської чи європейської поезії не було вміщено перекладів його віршів. Проте за межами «залізної завіси», у середовищі українських емігрантів, зокрема тих, яких об'єднав довкола паризької «Культури» Є. Гедройць, твори польського письменника читали й активно інтерпретували ще у 60–80-х роках. 1959 року український емігрант Ю. Лавриненко опублікував у паризькій «Культурі» статтю «Література в межовій ситуації», у якій, як і Ч. Мілош, спробував показати типи суспільної поведінки чотирьох відомих у Радянському Союзі письменників [6, 13]. Очевидно, стимулом написання статті став присвячений подібним проблемам «Поневолений розум» Ч. Мілоша. Згодом саме на еміграції вийшло друком єдине на той час україномовне видання твору Ч. Мілоша (1985) «Поневолений розум», що його переклав Б. Струмінський [18].

Здобуття Україною незалежності стало початком поступового відкриття польського письменника українським читачам. Від 1991 р. і майже до кінця 90-х творчість Ч. Мілоша в українських перекладах існувала винятково завдяки журнальним публікаціям, передусім у журналі іноземної літератури «Всесвіт». Редактори журналу, відчуючи зміни в тогочасній політичній атмосфері, почали активно публікувати абсолютно невідомих українському читачеві західних авторів. Акцент був зроблений передусім на тих, хто

в різний спосіб чинив активний опір радянській системі. Наприклад, з польських письменників були надруковані твори К. Прушинського, Т. Конвицького, статті та фрагменти книг політолога З. Бжезінського. Серед авторів, публікацію яких редактори вважали дуже важливою й актуальною, був також Ч. Мілош. 1991 року в кількох номерах журналу опубліковано переклад книги «Поневолений розум» (№ 2, 7, 8, 9, 10) [19], вміщений у рубриці з промовистою назвою «Свідоцтва епохи». М. Рябчук докладно пояснює причини появи перекладу твору польського письменника на сторінках журналу: «Це була перша Мілошева книжка, яка потрапила мені в руки, і я, вражений глибиною й проникливістю аналізу та загальною актуальністю тексту, постановив собі докласти максимальних зусиль до публікації [...]. На межі 1990–91 років ми підготували працю Мілоша до друку, наміряючись її дати в кількох номерах з продовженням (розділ за розділом), проте історія, як це часто буває, сплутала наші плани. У січні 1991-го омонівські «беркути» вчинили криваву різанину під вільнюським телецентром, і ми вирішили розпочати публікацію «Поневоленого розуму» негайно, вже з лютого, знявши із завершеного числа якийсь інший матеріал, причому вирішили почати не з першого розділу, як планувалося, а з останнього. Називався той розділ «Балтійці» і присвячувався трагічній долі трьох маленьких народів, розчавлених велетенською і безмірною у своїх апетитах континентальною імперією. У редакційній врзці ми пояснювали причину таких змін: то був наш протест проти дій московської воячини у Литві й вияв нашої солідарності із балтійцями» [30, 10]. Публікація у «Всесвіті» здійснювалась на основі українського еміграційного видання твору 1985 року.

Як своєрідний коментар до твору (№ 8 та 9), у журналі була вміщена стаття відомого польського історика А. Валицького ««Поневолений розум»: інтелігенція і тоталітаризму комуністичній Польщі» [5], у якій проаналізовано реакцію на цей твір у Польщі та Європі. Адже міркування Ч. Мілоша про екзистенцію людини в тоталітарній системі, висловлені у «Поневоленому розумі», стали предметом гострих дискусій. Так, погоджуючись з К. Ясперсом, багатьма соціологами та політологами щодо важливої ролі книжки в розумінні суті комуністичного режиму, А. Валицький, однак, твердить, що деякі положення твору «видаються суперечливими, і навіть застарілими» [5, 165]. Це, зокрема, стосується тези щодо здатності комуністичних партій абсолютно контролювати мислення суспільства. Зауважу, що Мілошевий опис комунізму як «нової віри» різко критикували, зокрема, довоєнний польський поет А. Слонімський, письменник Я. Івашкевич, класик соціалістичного реалізму К. Брандис. Зрештою, критично сприйняли твір і на Заході. Як згадує сам Ч. Мілош, ««Поневолений розум» був для них пропагандою холодної війни, у кращому разі – витвором хворого інтелекту.

Нелегко було знайти перекладача. Взявся врешті за це Андре Прюдоммо, який воював у формуваннях анархістів в Іспанії й не відзначався сентиментами до комуністів» [17, 7]. Серед тих, хто не погоджувався з деякими положеннями Ч. Мілоша, був і Г. Герлінг-Грудзінський. Польський письменник, тісно пов'язаний з паризькою «Культурою», був переконаний, що «комунізм не в силі поневолити людську думку і лише завдяки фізичному терору тримає в покорі населення» [5, 167]. Твердження про страх як єдиний механізм впливу тоталітарних режимів на людину заперечує С. Бараньчак, автор вміщеної у сьомому номері «Всесвіту» передмови до «Поневоленого розуму». У ній він підсумовує: «Книжка Мілоша вказує, що притягальна сила комунізму прихована глибше: ця система не тільки щось відбирає, а й натомість дає щось інше. Відбираючи свободу, вона дарує своїм жертвам оманливе почуття звільнення від індивідуальної відповідальності» [2, 170]. Подаючи як своєрідний коментар до «Поневоленого розуму» статті польських письменників та істориків, що стосувалися різних способів сприйняття твору – від переконання у його винятковій ролі для усієї Європи до цілковитого його неприйняття, редактори у такий спосіб мали на меті допомогти українському читачеві збагнути твір, зміст якого був для них до певної міри контроверсійним. Натомість тогочасний український читач не знайшов бодай би стислих коментарів до цього твору, авторами яких були б українські літературознавці. Продовженням знайомства читачів журналу «Всесвіт» з особистістю Ч. Мілоша стали спогади В. Коротича «Завжди існує можливість опору» [10] про особисту зустріч з польським письменником у Мексиці.

Ще 1994 року відбулась зустріч М. Рябчука з Ч. Мілошем, під час якої польський письменник скептично зауважив: «Окреме видання «Поневоленого розуму» в Україні є, мабуть, неактуальним, оскільки комунізм уже знищений разом з тоталітарним поневоленням людського розуму» [30, 10]. Але, спостерігаючи за українською ситуацією, М. Рябчук категорично ствердив, що він ще більше ніж десять років тому переконаний, що «колаборація інтелектуалів з абсолютно аморальною, цинічною і безвідповідальною владою й далі залишається найбільшою проблемою незалежної України, а тому «Поневолений розум» Ч. Мілоша повинен бути не тільки виданий, але стати настільною книгою кожного українського журналіста, письменника й інтелігента» [30, 10]. Зауважу, що, попри актуальність піднятих у «Поневоленому розумі» проблем, і досі немає окремого видання українського перекладу цієї книжки.

Певним продовженням роздумів польського письменника над суттю комуністичного режиму стали перекладені та видані 1993 року на сторінках того-таки «Всесвіту» есе «Мій досвід марксизму» (1993) [16] та «Сон

розуму» (1996) [22]. Редактори журналу й далі знайомили українського читача з Мілошем як «фахівцем» з комунізму, свідомо, мабуть, оминаючи його твори іншого тематичного спрямування. Адже в середині 1990-х років відбувався злам та утворення нової парадигми цінностей з одночасним переосмисленням минулого.

Ще одним важливим виявом присутності прозової творчості Ч. Мілоша в українському культурному просторі став переклад його твору «Війна» [14]. Його вміщено в журналі «Четвер», найпершим читачем якого є молодь. У творі автор ділиться драматичними спогадами про Першу світову війну, про хаос, який з'явився у звичному й дорогому для нього дитячому світі. Спогади містять зізнання: «Мої перші вияви свідомості прийшли разом із війною» [14, 45]. Відсутні письмові згадки, де б редактори журналу пояснювали, чому саме цей твір обрано для публікації. Сумнівно, що з огляду на його актуальність для молоді. Можна припустити, що перекладачі та редактори шукали для публікації досі відсутній в українській версії прозовий твір Ч. Мілоша, який би водночас міг зацікавити молоде покоління читачів. «Війну» написано як своєрідні роздуми-спогади, як замальовку життя маленького хлопчика, що відчуває початок історичних катаклізмів, у ній немає звичного для Мілоша аналітичного аналізу тоталітарних режимів. Додам, що цей твір, як і «Поневолений розум», досі залишається лише в журнальній публікації. Того-таки 2000 року перекладено й оприлюднено в газеті «Зарубіжна література» промову Ч. Мілоша, виголошену з приводу вручення йому Нобелівської премії [23].

2001 року на українському видавничому ринку з'явилась книжка «12 польських есеїв». З великої кількості матеріалу вибрано передусім есе, котрі, незалежно від часу своєї появи, дотепер не втратили для українців актуальності. У передмові znana польська україністка Оля Гнатюк пише: «Есе незалежно від змісту через свою форму і жанр протиставляється тоталітарній ідеології [...]. Коли виявилось, що в Україні не видано жодної книжки есе польських авторів, я усвідомила [...], що слід дати українському читачеві тексти, котрі мені видаються основними для розуміння як сусіднього (польського), так і власного (українського) культурно-історичного досвіду» [1, 15]. Книжку відкриває есе Ч. Мілоша «Про агонію Заходу», яке в українській версії публікувалось того ж року на сторінках часопису «Критика» [21]. У публікації маємо приклад певного зміщення акцентів з Мілоша – знавця комунізму (адже його прізвище не з'явилося, як можна було б очікувати, у розділі «Порахунок з комунізмом»), до Мілоша – шукача власної культурної ідентичності через осмислення складного процесу народження / занепаду принципів європейського світогляду.

Отже, український Ч. Мілош до початку XXI ст. творився винятково завдяки журнальним публікаціям. Першим окремим виданням прози польського письменника стала книжка «Придорожній песик», видана 2001 року. У ній представлені «метафізичні медитації, спогади, теологічні міні-трактати, міркування поета про життя і творчість, про людей і братів їхніх менших», а також уміщено поему «Світ (наївна поема)» [20].

Ще одним перекладеним українською мовою прозовим твором Ч. Мілоша стала «Родинна Європа». Україномовний варіант фрагменту твору спочатку з'явився у польському числі «Потягу 76» [24], а повний текст вийшов друком у видавництві «Літопис» 2007 року. За словами українського перекладача книжки Л. Стефановської, «Родинна Європа» виникла «з бажання Мілоша пояснити західним читачам, у чому полягає феномен походження з тієї іншої, згідно з їхніми уявленнями, – «гіршої» частини Європи, які труднощі мусиш пережити, якщо походиш звідтіля» [34, 359], «на чому ґрунтується драматизм історичних подій, які формували позицію і ментальність східного європейця» [34, 363]. Л. Стефановська вказує на причини вибору для перекладу цього твору Ч. Мілоша, а саме – на його тематичну актуальність у сучасному українському контексті: «Проблеми широкого розуміння самовизначення, культурної належності та цивілізаційного вибору в цей момент належать до найважливіших питань, і від відповіді на них залежатиме ближче чи далі майбутнє України» [34, 369]. Водночас вона висловила сподівання, що есеїстика Ч. Мілоша стане для української інтелігенції насамперед рушієм суспільних процесів, стимулом до дебатів на тему самовизначення. Як розповіла на презентації видання М. Прихода (головний редактор видавництва «Літопис»), перші перекладацькі «порухи» відбувалися ще в минулому столітті, за життя автора, але лише 2007 року книжка побачила світ. У презентації видання взяли участь перекладач Ю. Іздрик, який поділився перекладацьким досвідом, пов'язаним з «Родинною Європою», а також гості – О. Гнатюк, В. Єрмоленко, Б. Матіяш, які висловили особисті враження від твору. Так, В. Єрмоленко ствердив, що «найбільшим враженням від «Родинної Європи» стало дивовижне поєднання «рефлексивної глибини» з «легкістю» (що насправді є «найважчою для досягнення»), а також багаторівневість книжки. Йдеться ж бо тут і про географію, і про філософію, і про ідеологію» [32]. Він дав також оцінку якості зробленого перекладу: «не складалося враження, що це переклад. [...] Радше це Мілош якимось дивним чином заговорив по-українськи» [32]. Зауважу, що післямова Л. Стефановської до цього видання виконує надзвичайно важливу роль «путівника» по твору Ч. Мілоша. У ній ґрунтовно й аналітично проаналізовано майже кожен розділ книжки. При цьому читачеві окреслено не лише коло проблем, до яких звертається

письменник, як-от відчуття індивідуальної провини за помилки людства (світові війни, масові вбивства), пошук «малої батьківщини», розуміння індивідуальної та колективної брехні та позиція інтелектуалів, яку вони при цьому обирають, а й присутні постійні спроби викликати в українського реципієнта інтерес до книжки через натяки, недомовленості, варіантність власної інтерпретації.

Сьогодні чекаємо на публікацію останньої збірки есеїстики письменника «Абетка» в перекладі Н. Сняданко. Як підкреслює авторка перекладу, книжка цікава передусім синкретичністю своєї форми – це приватний щоденник і водночас портрет епохи, атмосфера кількох країн, життя яких Мілош знав з власного досвіду, розповідь про найцікавіші постаті ХХ ст. Неакадемічна форма викладу, поєднання власних вражень, спогадів, емоцій і абсолютна відсутність відчуття авторського усвідомлення власної винятковості чи особливого життєвого героїзму робить книжку живою історією. У ситуації браку такого типу творів в українському літературному дискурсі, книжка може стати джерелом інспірацій для сучасних українських письменників.

Український перекладацький досвід щодо творчості Ч. Мілоша можемо поділити на два етапи. Тривалий час – до початку ХХІ ст. – переклади творів Ч. Мілоша публікувалися лише в українських періодичних виданнях. Журнал «Всесвіт» виконав не лише місію першовідкривача українцям прозової творчості польського письменника, а й став єдиним місцем існування україномовної версії багатьох його творів. Зважаючи на тематичне спрямування опублікованих на сторінках журналу перекладів, Ч. Мілош для українських читачів постав насамперед як блискучий аналітик історичної, політичної ситуації у світі. Познайомитися з Мілошем – вправним майстром поетичного слова, з його філософсько-екзистенційним осмисленням світобудови українці змогли дещо пізніше. А вже поза поетичним дебютом польського автора 1993 року на сторінках журналу «Сучасність» [15], лише починаючи з середини 90-х років у кількох антологіях з'являються перші переклади його віршів. У видавництві «Каменярь» 1997 року уперше вийшла друком книжка поетичної спадщини Ч. Мілоша – двомовне видання «Вибрані поезії». Лише кілька років тому розпочався другий етап входження Мілоша-прозаїка в український культурний простір – з'явилися окремі видання його творів.

Роздуми українських дослідників над творчістю Ч. Мілоша зосереджені насамперед довкола кількох проблем: авторське трактування Сходу й Заходу Європи (від опозиції до єднання); письменницький пошук еміграційної ідентичності через прийняття/заперечення сучасного та минулого; аналіз тоталітарного комуністичного режиму з акцентуванням на цьому фрагменті спільної українсько-польської історії ХХ ст.

Однією з центральних проблем, яку розглядають та аналізують українські літературознавці, є своєрідність сприйняття Ч. Мілошем Європи як особливого географічно-культурного простору. Можна припустити, що саме прочитання українського перекладу «Родинної Європи» стало імпульсом до пошвавлення серед українських інтелектуалів дискусії щодо цього питання. Відразу слід зауважити, що висвітлення специфіки сприйняття Ч. Мілошем Європи українські науковці найчастіше реалізують шляхом компаративного аналізу. Висвітлюючи цілком різні причини еміграції двох польських письменників одного періоду – Ч. Мілоша та В. Гомбровича, автор однієї з розвідок, С. Яковенко, переконаний, що саме цей факт їхньої біографії дав змогу обом поглянути з інтелектуальної дистанції на батьківщину і водночас змусив до формування власної позиції щодо Заходу [38, 293]. Адже вони опинились у межовій ситуації, коли важливо не втратити ідентичність і водночас прийняти нову емігрантську реальність. Через аналіз географічно-спадкових чинників формування творчої позиції обох авторів, впливу втрати батьківщини, український літературознавець розкриває своєрідність їхніх авторських концепцій Сходу та Заходу, вказуючи на суттєві відмінності: «Якщо для Гомбровича Схід – це творчий дух, незрілість, неоформленість – усі ті якості центрально-східного європейця, які, на його переконання, можуть бути чимось новим і цікавим для Заходу, то для Мілоша ці якості не становлять ніякої цінності – навпаки, це предмет сорому, це те, чого він хотів би позбутись у собі як у східному європейцеві» [38, 293]. Проте Мілошеве трактування цих культурних теренів коливається від заперечення (на що вказує С. Яковенко) до захоплення. Адже польський автор був переконаний, що буття у Центрально-Східній Європі дає можливість її мешканцям витворити особливий тип культури, який колись решта Європи візьме за взірць. У цьому контексті відразу постає запитання, де закінчується Центрально-Східна Європа як феномен унікальної полікультурності й водночас індивідуальності? Чи належить до неї така її східна частина, як Україна? Відповіді на ці запитання у трактуванні тих-таки Ч. Мілоша, В. Гомбровича, а також Я. Івашкевича стають об'єктом ще однієї розвідки С. Яковенка. У ній автор насамперед розглядає трансформацію ставлення до Європи польських письменників: від «виклику зрілій культурі, який мимохіть мусить кинути східний європеєць, штучно відтятий від центру свого культурного тяжіння історичними катаклізмами» [35, 94], до сприйняття Європи як ідеального простору співіснування культур та етносів. Для Я. Івашкевича, котрий, як і Ч. Мілош, найбільшим надбанням європейської цивілізації вважав її багатокультурність, поліетнічність, зразком такої європейськості стала Україна як по-справжньому багатоетнічна земля [35, 94]. Зазначу, що про своє сентиментальне ставлення до України як країни,

дуже схожої до Польщі з перспективи спільного історичного досвіду і водночас виняткової через особливий культурний симбіоз, говорив і Ч. Мілош в особистій розмові з українським перекладачем його поезій Д. Павличком. Безперечно, саме незмінний акцент на унікальності тих земель, які більш ніж півстоліття були для Західної Європи «закритими землями», дали змогу Мілошеві стати одним з першовідкривачів феномену Центральної Європи. Зокрема, Т. Возняк зауважує, що «Мілош один з тих, хто показав Центральну Європу як окреме явище, яке відрізняється від Західної Європи, від англосакського світу, Сполучених Штатів Америки. І в цьому сенсі Мілош є нашим також» [7]. Проте у своїй концепції майбутнього Європи, яке можливе лише як прийняття цього «іншого» світу, польський письменник не творить гострої опозиції Схід – Захід. Навпаки, наголошуючи на своєрідності східної частини Європи, він намагається долучити цю географічно-культурну територію до решти Європи, забрати штучний кордон, який утворився через історичні обставини. Так поступово народжується його «родинна Європа» як сукупність «малих батьківщин», кожна з яких зберігає свій культурний міф, причому цей міф зашифровано в єдиному цивілізаційному коді, до якого завжди пасуватиме єдиний «європейський» ключ. Тому Європа є для нього «родинною Європою», яка бере його у свої «кам'яні, висічені рукою минулих поколінь, «обійми», якою можна пересуватися подібно до того, як давній грек переходить з одного поліса до іншого» [38, 293]. Український перекладач Л. Стефановська зауважує: «У розмовах з Є. Чернецькою Ч. Мілош стверджував, ніби не пам'ятає, як прийшла ідея назви «Родинна Європа» – «назви, що підказує зв'язок без жодних двозначностей і плутанини» [34, 361], – Європа як спільна вітчизна, в якій кожен зберігає свою ідентичність. Проте у перекладах іншими мовами цю назву змінювали: «французька «Une autre Europe» (1969) більше наголошує на статусі східноєвропейця як «бідного родича», так виразно відчутний у кількох розділах, натомість найраніший німецький переклад «West- und östliches Galdnde» (1961) акцентує лише стереотип поділу. І тільки англійська версія «Native Realm: A Search for Self-Definition» (1968) висуває на перший план основну проблему самоідентифікації» [34, 361].

Тут варто зазначити, що осмислення українськими реципієнтами феномену Мілошевої Європи (як західної її частини, так і східної) міститься у двох площинах: акцентування на ідентифікації письменника як частини саме східноєвропейського культурного простору, котрий має вирішальний вплив на формування решти Європи, з одного боку, а з другого – наголошення на прагненні Мілоша витворити особливий новий «тип» Європи, який би ґрунтувався на об'єднувальних культурних рисах, а їхні відмінності слугували б засобом до пізнання іншого, а не його заперечення.

У ситуації пошуку еміграційної ідентичності кожен з письменників-емігрантів обирає індивідуальний шлях. Наприклад, В. Гомбрович намагається балансувати «на межі», у жоден спосіб не ідентифікуючи себе з національними групами «виходу» і «прибуття». Натомість полікультурність й певна маргінальність місць народження та особистісного формування дала можливість Ч. Мілошу витворити свій тип мультинаціональної ідентичності через створення у західного читача образу поета-мандрівника, для якого пограниччя є звичним пунктом спостереження над світом. Ця своєрідна «багатшарова» ідентичність є такою, для якої існування Іншого є основою можливості окреслення самого себе. Подібну думку висловлюють і польські літературознавці (А. Ф'ют, Є. Квятковський, В. Карвовська), й українська дослідниця Б. Матіяш, яка у статті, присвяченій враженням од прочитання «Родинної Європи», пише: ««Родинна Європа» писана з перспективи іншого, який не бентежить своєї іншості, але береже її й навіть маніфестує. [...] Книжка про те, як суто фізичні відстані переломлюються у відстані ментальні, книжка про буття чужинцем [...], і про усвідомлення себе, про власне становлення, в якому Мілош не боїться говорити як про свої здобутки, так і про помилки, за котрими подекуди проглядаються місця болю, якщо не травми, що чергуються з – назвімо їх – місцями спокою, в наближенні до / віддаленні від яких і виростає «Родинна Європа»» [12]. У статті «Еміграційна творчість Ч. Мілоша» український літературознавець-полоніст Р. Радишевський вказує, що під час аналізу творчості польського письменника слід брати до уваги те, що він пережив дві еміграції, кожна з яких суттєво вплинула на формування його світогляду: перша – з «малої батьківщини» Литви, що стала стимулом до кристалізації у творчості образу рідної землі як втраченого раю, друга – екзильна, котра дала поштовх до написання есеїстики з гострою критикою комуністичного режиму [30]. Проводячи паралелі між творчою реалізацією проблематики бездомності у Ч. Мілоша та В. Гомбровича, С. Яковенко переконаний, що якраз ставлення до цього родинного дому «діаметрально позиціонує обох митців на двох протилежних кінцях – акцептації й апокастазису колишнього, втраченого домудитинства у Мілоша та постійного бунту й зречення, «втечі» з родинного гнізда у Гомбровича» [38, 286]. Натомість визначаючи як спільну ознаку пам'яті російського (В. Набоков) та польського (Ч. Мілош) письменників її сакральний характер, дослідник переконаний, що «сама вона консервує в собі райську пору життя до великого розриву, символічного вигнання з Раю» [36, 264], адже «покладаючи свою присутність в уяві, у збережених назавжди образах дитинства, а особливо в його просторовому вимірі – в краєвидах, пам'ять залишається головним «феноменологічним», свідомісним чинником життя письменника (і загалом людини), який дозволяє йому протистояти

історичному часові за допомогою «просторового» ландшафту дитинства, і чужому просторові еміграції – за допомогою «віднайденого», спокутного часу минулого» [36, 272]. Додамо, що роль особистої пам'яті та пам'яті народу у збереженні власної ідентичності, щоправда, на прикладі поетичної творчості Ч. Мілоша, простежує у хронологічно більш ранній розвідці також Н. Лисенко [11]. Сам Ч. Мілош про свою внутрішню стійкість в умовах буття в чужому середовищі в інтерв'ю 2003 року сказав: «По-перше, я не змінив мови, хоча для емігрантів це радше ненормально, ніж нормально. Навіть Іосіф Бродський через якийсь час почав писати англійською. По-друге, я не піддався атмосфері, назвімо її лондонською, – атмосфері довоєнної літератури, довоєнної Польщі. І я виграв, попри те, що в Америці міг існувати тільки в перекладах. Ну, й хіба це не чудеса?» [3, 16]. У розвідці «Еміграційна творчість Ч. Мілоша» Р. Радишевський найдокладніше та найбільш цілісно серед українських літературознавців аналізує всю творчу спадщину польського письменника, створену на еміграції. Об'єктом уваги науковця стають усі поетичні збірки Ч. Мілоша та його прозові твори й переклади. Зауважимо, що більшості з цих текстів не існує в українському перекладі, а тому для українського читача склалась дещо парадоксальна ситуація – порівняно невеликий український літературно-критичний доробок про творчість Ч. Мілоша є значно ширшим (у плані аналізованого в публікаціях матеріалу), ніж наявні українські переклади.

Про роль усіх творів Ч. Мілоша не лише для європейської, а й для світової інтелектуальної думки пише О. Забужко у статті «Уроки Мілоша», викликаній, очевидно, потребою поділитися особистим досвідом спілкування з поетом у США: «Мілош таки підважив епоху – як важкоатлет штангу. І то не лише тому, що одним з перших, на зорі 50-х, у світі, вдоволено-приспаному половинною перемогою над тоталітаризмом, і задовго до того, як розкрилася, війнувши на безвік трупним смородом, незглибна яма сталінщини, зумів вицідити пальцем і з яснозорістю сутого поета назвати на ім'я головну хворобу доби, ту, од якої нам лікуватись ще не одне десятиліття, – «поневолений розум». [...] Суголосність Мілоша минаючій епосі – в унікальній, сказати б, сковородинівській, здатності зберегти в собі живого поета, попри всі, розставлені цією епохою пастки (від комуністичної ідеології до світової слави) [...]» [8, 134]. О. Забужко помічає також характерну для поета простоту стосовно себе й оточення, особистість, у якій «ні сліду від обранця історії, ні сліду від пози, від майбутнього пам'ятника самому собі» [8, 133]. За спостереженням О. Забужко, внутрішня критичність щодо себе безумовилате, що Ч. Мілош завжди був відкритий на дискусію не лише з ровесниками, а й із письменниками нових генерацій – у тому й на болісні для себе і для Польщі теми. Подібно

до О. Забужко, внутрішню шляхетність, ту «велич духа, яка не принижує, не пригнічує співрозмовника, а навпаки підносить і ошляхетнює» [31, 10], «прозорість розуму, незалежність і самостійність» [7] помічають у життєвій позиції польського письменника М. Рябчук і Т. Возняк. Аналізуючи факти з біографії Ч. Мілоша, котрі вплинули на формування саме такої його світоглядної позиції, – полікультурність місць дитинства, перші літературні спроби у Вільнюсі, тимчасова співпраця з комуністичним урядом, од якого він очікував розбудови держави, зрештою – еміграцію, М. Рябчук проводить паралелі з українськими культурними діячами, котрі, подібно до Ч. Мілоша, «випромінювали спокійну гідність освіченої не закомплексованої людини, котра знає собі ціну і водночас уміє поставитися до себе з належною долею самоіронії. Можливо, лише Г. Кочур, перекладач із десятків мов, мав у собі таке внутрішнє світло; можливо, кілька галичан – Р. Сельський, С. Людкевич; можливо, кілька «діаспорників» – Ю. Шевельов, І. Чолган, М. Демкович-Добрянський...» [7]. Цікаво, що пошук схожих до Ч. Мілоша особистісних типів серед українців здійснює не лише М. Рябчук. Подібно до нього, у спогадах про трьох видатних поляків (Є. Гедройця, Я. Куреня, Ч. Мілоша) український емігрант Б. Осадчук, який десятки років творить новий тип культурного діалогу між поляками й українцями, пише, що саме «Поневолений розум» став причиною його знайомства у 1950-х рр. з польським письменником. Подаючи докладну біографію Ч. Мілоша, висловлюючи своє бачення причин популярності письменника на Заході, Б. Осадчук зауважує, що «якби постало питання, чи маємо ми такі постаті, як Гедройць, Куронь і Мілош, я відповів би, що маємо, хоча, зважаючи на історичні й суспільні умови, їм не дано було здобути рівний авторитет і визнання. Це генерал П. Григоренко, письменник і мислитель М. Руденко й бунтар проти тоталітаризму Д. Шумук» [25, 35].

Насамкінець зазначемо, що смерть видатного польського інтелектуала, блискучого есеїста й поета дала поштовх до написання ще кількох українських текстів-рефлексій про творчу спадщину Ч. Мілоша. Так, короткі біографічні відомості про письменника та власне, щоправда, дуже стисле, прочитання його творчості оприявнили Т. Карабович у газеті «Наше слово» [9], І. Мельник у газеті «Поступ» [13], редакція «Потягу 76» [26], О. Боровський у газеті «Україна Молода» [4], Д. Драбик і О. Пирожко в «Громадському радіо» [7]. Сучасний український літератор Ю. Прохасько в розвідці про Ч. Мілоша та Я. Куреня, які, кожен по-своєму, «стали парадигматичними втіленнями польського, навіть середньоевропейськи-універсального Опору лихим часам ХХ століття» [28, 46], запитує: «Чому ще за життя Мілош не став важливим для України автором? [...] Річ тим більше дивна, зважаючи на те, що він уособлював спільний для стількох українців досвід [...]. Чому цей

досвід не мав резонансу?» [28, 46]. І відразу ж дає відповідь: «На прикладі никлого резонансу від життя і смерти Куреня і Мілоша непомильно видно, наскільки поневолений наш розум, наскільки ми загрузли в постсоветській матриці, як вона сковує наші обрії та робить сьогоднішню українську культурну ситуацію настільки непроникною» [28, 46]. У газетній публікації про втрачену можливість сприйняття поета ще за його життя пише також В. Портников [27, 5]. Хоча, як зазначає Н. Сидяченко, сам Мілош ставився до такого стану речей по-філософському: «Важливою рисою слави є її ілюзія, бо що людині з відомого імені, коли ті, хто це ім'я вимовляють не завжди знають, чому воно відоме» [33].

Українські літературознавці, перекладачі, журналісти у своїх статтях вказують на те, що порушені в Ч. Мілоша проблеми можуть стати для українців цінним джерелом знання про світ і про себе самих. Проблеми впливу комуністичної ідеології, суспільної ролі інтелігенції у змінній історичній реальності, найглибше висвітлені у «Поневоленому розумі», ще не стали об'єктом окремих літературознавчих розвідок. Натомість видання «Родинної Європи» дало поштовх до написання кількох статей, автори яких різноаспектно осмислюють ідентичність суспільств Центрально-Східної Європи, намагаючись водночас знайти на цій мапі місце України. Вагомим внеском в українське вивчення творчості польських письменників, зокрема й Ч. Мілоша, є нещодавно видана книжка С. Яковенка «Поетика та антропологія. Нариси про українську та польську прозу ХХ ст.» [37], у якій у порівняльно-історичному аспекті розглядається творчість В. Гомбровича, Ч. Мілоша, Я. Івашкевича, А. Стасюка.

Поява в українському культурному просторі, окрім розвідок публіцистичного характеру з суб'єктивним авторським прочитанням творчості Ч. Мілоша, аналітичних наукових досліджень свідчить, що сьогодні формується новий етап рецепції польського письменника – дослідження його прози в українському та європейському контексті із застосуванням сучасних літературознавчих підходів.

Література:

1. 12 польських есеїв / Упор. О. Гнатюк. – Київ : Критика, 2001. – 254 с.
2. Бараньчак С. Передмова до «Поневоленого розуму» Ч. Мілоша / Станіслав Бараньчак // Всесвіт. – 1991. – № 7. – С. 167–170.
3. Біконт А. Втеча поета. Інтерв'ю з Ч. Мілошем / А. Біконт, Й. Щенсна // Критика. – 2004. – № 11(85). – С. 28–30.
4. Боровський О. Наївні поеми на тому світі. Помер видатний польський поет Чеслав Мілош / Олег Боровський // Україна молода – 2004. – № 152. – 17. 08.2004.

5. Валицький А. Інтелігенція і комуністичний тоталітаризм в Польщі / Анджей Валицький; пер. з пол. В. Степаненко // Всесвіт. – 1991. – № 8, 9. – С. 165–168; С. 175–180.
6. Гнатюк О. Межі й безмежжя літератури / Оля Гнатюк // 12 польських есеїв / упор. О. Гнатюк. – Київ : Критика, 2001. – С. 7–17.
7. Драбик Д. Помер видатний поляк Ч. Мілош / Д. Драбик, О. Пирожко // Громадське радіо. – 2004. – 16 серпня.
8. Забужко О. Уроки Мілоша / Оксана Забужко // Всесвіт. – 1993. – № 1. – С. 133–135.
9. Карабович Т. Чеслав Мілош (1911-2004). Слово про поета / Тадей Карабович // Наше слово. – 2004. – № 36. – 5 вересня 2004 року.
10. Коротич В. Завжди існує можливість опору / Віталій Коротич // Всесвіт. – 1991. – № 7. – С. 173–175.
11. Лисенко Н. «Пам'ять – це наша сила...» (Про творчість Чеслава Мілоша) / Наталка Лисенко // Слово і Час. – 2001. – № 6. – С. 7–10.
12. Матіяш Б. Чеслав Мілош : під знаком відстані / Богдана Матіяш // Літакцент. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2009/06/27/cheslav-milosh-pid-znakom-vidstani.html> – 01.05.2010.
13. Мельник І. Помер поет Чеслав Мілош / Ігор Мельник // Поступ. – 2004. – 17 серпня.
14. Мілош Ч. Війна / Чеслав Мілош // Четвер. – 1999. – № 21.
15. Мілош Ч. Вірші / Чеслав Мілош ; пер. з пол. Н. Білоцерківець // Сучасність. – 1993. – № 1. – С. 13–21.
16. Мілош Ч. Мій досвід марксизму / Чеслав Мілош ; пер. з пол. О. Ременяка // Всесвіт. – 1993. – № 1. – С. 136–142.
17. Мілош Ч. Передмова до видання «Родинної Європи» 2001 року / Чеслав Мілош ; пер. з пол. Л. Стефановська, Ю. Іздрік // Мілош Ч. Родинна Європа. – Львів : Літопис, 2007. – С. 6 – 11.
18. Мілош Ч. Поневолений розум / Чеслав Мілош ; пер. з пол. Б. Струмінський // Сучасність. – 1985.
19. Мілош Ч. Поневолений розум / Чеслав Мілош ; пер. з пол. Б. Струмінський // Всесвіт. – 1991. – № 2. – С. 181–186.; № 7. – С. 166–173; № 8. – С. 160–165; № 9. – С. 169–174; № 10. – С. 172–176.
20. Мілош Ч. Придорожній песик / Чеслав Мілош ; пер. з пол. Я. Сенчишин. – Львів : Літопис, 2001. – 336 с.
21. Мілош Ч. Про агонію Заходу / Чеслав Мілош // Критика. – 2001. – № 6(44).
22. Мілош Ч. Сон розуму / Чеслав Мілош ; пер. з пол. А. Могиленка // Всесвіт. – 1996. – № 1. – С. 149–153.
23. Мілош Ч. У пошуках справжності : Промова у Шведській королівській

академії / Чеслав Мілош // Зарубіжна література. – 2000. – № 38. – С. 5–8.

24. Мілош Ч. Уривки з «Родинної Європи» / Чеслав Мілош ; пер. з пол. Л. Стефановська, Ю. Издрик // Потяг 76. – 2004. – № 3.
25. Осадчук Б. Спомин про трьох славних поляків / Богдан Осадчук // Критика. – 2004. – № 11(85). – С. 30–34.
26. Помер Чеслав Мілош // Потяг 76 – 2004. – Тринадцятий рейс. – 16.08.2004.
27. Портников В. Серпень. Мілош / Віталій Портников // Дзеркало тижня. – 2004. – № 24. – С. 5.
28. Прохасько Ю. Без Куреня, без Мілоша / Юрко Прохасько // Критика. – 2004. – № 9-10. – С. 46–47.
29. Радишевський Р. Еміграційна творчість Ч. Мілоша / Ростислав Радишевський // Полоністичні та порівняльні студії. – Київ : МП Леся, 2009. – С. 392–409.
30. Рябчук М. Замітки до видання «Поневоленого розуму» Ч. Мілоша / Микола Рябчук // Всесвіт. – 1991. – № 2. – С. 10–11.
31. Рябчук М. Присутність Мілоша / Микола Рябчук // Березіль. – 2004. – № 11. – С. 9–12.
32. Свято Р. «Родинна Європа» по-українськи / Роксоляна Свято // Літакцент. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2008/12/11/roksoljana-svjatododunnajevgora-ro-ukrajinsky.html>. – 01.05.2010.
33. Сидяченко Н. Поет переможеного розпачу // Наталя Сидяченко // Всесвіт. – 2003. – № 5/6. – С. 3–5.
34. Стефановська Л. Метафізика провінції / Лідія Стефановська // Мілош Ч. Родинна Європа ; пер. з пол. Л. Стефановська, Ю. Издрик. – Львів : Літопис, 2007. – С. 354–370.
35. Яковенко С. Духовна Європа Ч. Мілоша, В. Гомбровича, Я. Івашкевича / Сергій Яковенко // Магістеріум. Літературознавчі студії. – 2007. – Вип. 29. – С. 91–96.
36. Яковенко С. Концептуальність пам'яті у прозі Чеслава Мілоша і Владіміра Набокова / Сергій Яковенко // Європейський вимір української полоністики. Київські полоністичні студії. – Том IX. – Київ, 2007. – С. 264–273.
37. Яковенко С. Поетика та антропология. Нариси про українську та польську прозу ХХ ст. / Сергій Яковенко. – Київ, 2007.
38. Яковенко С. Ч. Мілош і В. Гомбрович: між Сходом і Заходом, між домом і бездомністю / Сергій Яковенко // Українська полоністика. – 2007. – Випуск 3–4. – С. 285–295.